

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОХІДНИХ ФІНАНСОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ ДЛЯ ПОТРЕБ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Розкрито проблемні моменти законодавчо закріпленої класифікації деривативів та наукових пропозицій щодо неї. Здійснено класифікацію похідних фінансових інструментів з метою вдосконалення їх облікового відображення

Постановка проблеми. Похідні фінансові інструменти, які знаходяться в обігу на окремих сегментах ринків, на сучасному етапі характеризуються великою різноманітністю, що значно ускладнює як проведення самих операцій з деривативами, так і їх облік, аналіз та представлення відповідної інформації у зовнішній звітності підприємствами. Науковці мають різноманітні підходи до класифікації похідних фінансових інструментів, внаслідок чого виникає певна внутрішня суперечність між класифікаційними ознаками та видами деривативів, що, в свою чергу, породжує плутанину в обліку. Тому існує необхідність чіткого визначення класифікаційних ознак деривативів, що зумовить їх належне відображення у бухгалтерському обліку і звітності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Класифікації похідних фінансових інструментів присвятили свої праці такі вчені, як проф. Л.О. Примостка [18, 19], П.М. Леоненко [10], П.І. Юхименко [10], А.А. Ільєнко [14], Т.А. Батяєва [1], І.І. Столяров [1], В.І. Павлов [22], І.І. Пилипенко [14], І.В. Кривов'язок [14], О.Ю. Смолянська [20], І.Є. Вишняк [4], Н.Є. Білінська [2], Г.В. Осовська [12], О.О. Юшкевич [12], Й.С. Завадський [12], А. Забулонов [6] та інші.

Метою дослідження є формування єдиного науково-обґрунтованого підходу до класифікації деривативів, який буде зручним й ефективним для потреб бухгалтерського обліку.

Викладення основного матеріалу. Результати аналізу наукової літератури дозволяють дійти висновку, що при виділенні видів похідних фінансових інструментів використовують такі поняття як “класифікація” та “поділ”, а у нормативно-законодавчих актах, що врегульовують їх обіг, здебільшого застосовується “включати” та “відносити”. Тому перш ніж аналізувати класифікацію деривативів, вважаємо за необхідне чітко визначитися із смисловим навантаженням даних понять.

Відповідно до бухгалтерського словника *класифікація* – це поділ множини сукупності будь-яких об'єктів (елементів) на групи (підмножини). Вона повинна відповідати наступним вимогам: підмножини, на які ділиться множина, не повинні перетинатися (мати спільні елементи); в сумі підмножини повинні складати вихідну множину об'єктів; кожен елемент повинен входити тільки до одного класу; поділ множин на групи повинен здійснюватися за однією ознакою. В свою чергу, класифікаційна ознака – це властивість або характеристика об'єкта, за якою здійснюється класифікація [3, с. 87].

Тлумачні словники дають наступні визначення:

Поділ – щось ділити, розкладати на частини, дробити, роздроблювати [21, с. 511].

Включати – вміщувати, прилічувати, зараховувати [21, с. 210].

Належати – бути частиною чогось [22, с. 428].

Таким чином, поняття “класифікація” та “поділ” мають близьке смислове навантаження. Це ж саме можна констатувати щодо понять “включати” та “належати”. Проте, якщо порівнювати між собою поняття “класифікація” та “поділ” з поняттями “включати” та “належати”, то вони несуть різні смислові навантаження і не є подібними.

Розглянемо закріплену чинним законодавством класифікацію похідних фінансових інструментів.

У П(С)БО 13 “Фінансові інструменти” [13] класифікація деривативів відсутня, проте зазначено, які саме інструменти вони в себе включають. Аналогічно зазначено у Законі України “Про іпотечні облигації” [7] та Положенні “Про вимоги до стандартної (типової) форми деривативів” [17]. Натомість у МСФЗ (IAS) 39 “Фінансові інструменти: визнання та оцінка” [11] взагалі наводяться лише приклади похідних фінансових інструментів. В Законі України “Про оподаткування прибутку підприємств” [8] зазначаються як складові похідних фінансових інструментів, так і їх класифікація за видом цінностей. На сьогодні це єдиний Закон України, у якому законодавчо закріплена класифікація деривативів. Це дає нам підстави стверджувати, що у більшості нормативно-правових актів, які регулюють деривативи, відсутня класифікація похідних фінансових інструментів.

Щодо наукової літератури, то в цілому у підходах науковців до класифікації спостерігається виділення різних класифікаційних ознак та багато видів похідних фінансових інструментів, які інколи навіть суперечать класифікаційним ознакам та видам деривативів, запропонованих іншими авторами.

Згідно з п. 1.5.4. Закону України “Про оподаткування прибутку підприємств” [8] за видами цінностей деривативи поділяються на:

а) фондовий дериватив – стандартний документ, який засвідчує право продати та/або купити цінний папір на обумовлених умовах у майбутньому. Правила випуску та

обігу фондових деривативів встановлюються державним органом, на який покладаються функції регулювання ринку цінних паперів;

б) валютний дериватив – стандартний документ, який засвідчує право продати та/або купити валютну цінність на обумовлених умовах у майбутньому. Правила випуску та обігу валютних деривативів устанавлюються Національним банком України;

в) товарний дериватив – стандартний документ, який засвідчує право продати та/або купити біржовий товар (крім цінних паперів) на обумовлених стандартних умовах у майбутньому. Правила випуску та обігу товарних деривативів устанавлюються органом, на який покладаються функції регулювання товарного біржового ринку.

Таким чином, на законодавчому рівні закріплена одна класифікаційна ознака залежно від виду цінностей та виділяються три види деривативу.

На міжнародному рівні, згідно із методологією класифікації похідних цінних паперів BIS (Bank for International Settlements), вирізняють чотири групи деривативів:

1) товарні деривативи – контракти, що залежать від стану товарного ринку або від спільного стану товарного та інших ринків (наприклад, валютного);

2) деривативи на акції – інструменти, базовим активом яких є акції чи індекси на акції;

3) валютні деривативи – контракти, що залежать більше ніж від однієї валюти;

4) відсоткові деривативи – контракти, що залежать від стану відсоткових ставок лише за одною валютою [15, с. 247].

Отже, можна констатувати відносну близькість вітчизняного законодавства до міжнародного, що зумовлено спрямуванням процесу розробки вітчизняних П(С)БО до наближення з нормами МСФЗ (IAS/IFRS).

У науковій літературі, на відміну від нормативно-законодавчих актів, запропоновано дещо ширшу класифікацію.

З огляду на те, що деривативи визнають стоковими контрактами, Т.А. Батяєва та І.І. Столяров залежно від виду договору поділяють похідні фінансові інструменти наступним чином [1, с. 154]:

– строкові контракти, що базуються на договорі купівлі-продажу або строкові контракти на поставку активу;

– строкові контракти, що базуються на договорі обміну або свопи.

Даний поділ свідчить про те, що дослідники віддають перевагу юридичному напряму класифікації деривативів над фінансовим. На нашу думку, такий підхід є однобоким та неповно розкриває сутність деривативів.

Дослідники проф. Л.О. Примостка [18, с. 51], П.М. Леоненко, П.І. Юхименко, А.А. Ільєнко [10, с. 407] та О.Ю. Смолянська [20, с. 239] пропонують поділяти похідні фінансові інструменти на товарні та фінансові. Дані автори не зазначають будь-якої класифікаційної ознаки. Дослідники І.Є. Вишняк, В.І. Павлов, І.І. Пилипенко, І.В. Кривов'язюк, Г.В. Осовська, О.О. Юшкевич, Й.С. Завадський виділяють товарні, валютні і фондові похідні фінансові інструменти. Автори Г.В. Осовська, О.О. Юшкевич, Й.С. Завадський не пропонують ознак класифікації [12, с. 67]. На противагу їм дослідники В.І. Павлов, І.І. Пилипенко, І.В. Кривов'язюк називають такі ж інструменти за ознакою видів цінностей [14, с. 285] та дослідник І.Є. Вишняк – за базовим активом [4, с. 60]. Таким чином, І.Є. Вишняк, В.І. Павлов, І.І. Пилипенко, І.В. Кривов'язюк, Г.В. Осовська, О.О. Юшкевич, Й.С. Завадський чітко слідують нормам законодавства. Таким чином, дослідники не пропонують власного бачення і творчого вирішення проблеми та не критикують вітчизняне законодавство, що, у свою чергу, не сприяє його удосконаленню. Слід зазначити, що таку класифікацію більшість фахівців вважають основною.

На нашу думку, найбільш вдалою класифікаційною ознакою для зазначених видів похідних фінансових інструментів є ознака за базовим активом. Це пояснюється тим, що строкові контракти укладаються на базові активи. Дослідник Н.Є. Білінська за базовим активом виділяє такі ж види, як і попередні автори, але пропонує ще один – кредитні деривативи, базисним активом яких виступають боргові цінні папери (облігації, векселі), банківські кредити та інші позикові кошти [2, с. 82]. Наголошував на необхідності запровадження кредитних деривативів в правове поле України В.Б. Гордон, аргументуючи це тим, що кредитні деривативи входять до переліку тих інструментів, які потенційно можуть збільшити потоки капіталу до фінансового ринку країни [5, с. 76]. Ми погоджуємося з думкою вченого і вважаємо необхідним виділяти також і кредитні деривативи в окрему групу.

Вважаємо оригінальним підхід до класифікації похідних фінансових інструментів, запропонований А. Забулоновим. На його думку, похідні фінансові інструменти можна класифікувати за такими важливими ознаками як оцінка інструментів, виходячи з їх природи, сукупності функцій та особливостей, походження і структури [6, с. 48]. Наведена класифікація похідних фінансових інструментів, на нашу думку, глибоко розкриває їх сутність, структуру та призначення.

Узагальнені нами підходи до класифікації з наукової та законодавчої точок зору відображено на рис. 1.

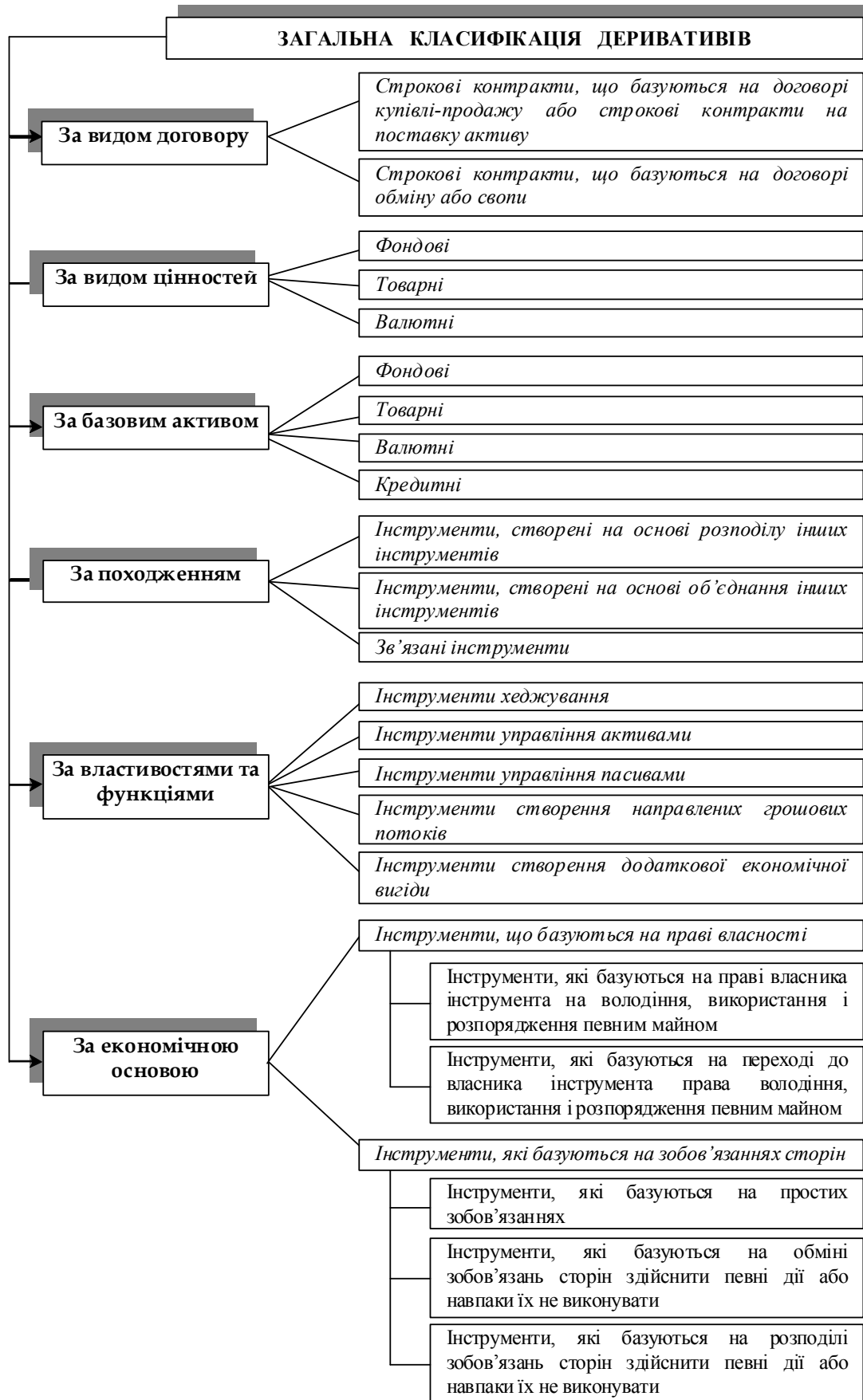

Рис. 1. Узагальнена класифікація деривативів на основі систематизації поглядів науковців

Як видно з рис. 1, одні й ті ж види деривативів класифікують за різними ознаками. Не вважаємо доцільним класифікувати деривативи за видом цінностей та за базовим активом, оскільки, за сутністю, це ідентичні поняття. Така різноманітність підходів до класифікації заважає розробці уніфікованої методики бухгалтерського обліку і аналізу. Серед усього різноманіття

підходів до класифікації, прийнятним для обліку, на нашу думку, є класифікація за базовим активом. Згідно з П(С)БО 13 “Фінансові інструменти”, в обліку потрібно відображати не лише вартість самого контракту, а й базовий актив. За цією ознакою класифікації можна буде відобразити базовий актив похідного фінансового інструменту (табл. 1).

Таблиця 1. Рахунки бухгалтерського обліку, на яких ведеться облік базового активу за класифікацією за базовим активом

№ з/п	Вид деривативу	Рахунки бухгалтерського обліку, як використовуються для обліку базового активу
1.	Товарний дериватив	10 “Основні засоби”, 11 “Інші необоротні матеріальні активи”, 20 “Запаси”, 22 “Малоцінні та швидкозношувані предмети”, 25 “Напівфабрикати”, 26 “Готова продукція”, 27 “Продукція сільськогосподарського виробництва”, 28 “Товари”
2.	Валютний дериватив	31 “Рахунки в банках”, 33 “Інші кошти”
3.	Фондовий дериватив	14 “Довгострокові фінансові інвестиції”, 35 “Поточні фінансові інвестиції”
4.	Кредитний дериватив	34 “Короткострокові векселі одержані”, 50 “Довгострокові позики”, 51 “Довгострокові векселі видані”, 52 “Довгострокові зобов’язання за облігаціями”, 55 “Інші довгострокові зобов’язання”, 60 “Короткострокові позики”, 62 “Короткострокові векселі видані”

Також для цілей обліку потрібно розмежовувати деривативи за властивостями на інструменти хеджування та інструменти додаткової економічної вигоди (спекуляції), при чому більш детально вдаватися до класифікації, як роблять науковці, видається недоречною для потреб обліку. Безпосередньо за цією класифікацією інструменти не відображаються на конкретному рахунку бухгалтерського обліку, проте через те, що ці інструменти несуть різний економічний смисл, за методикою обліку інструменти хеджування та інструменти спекуляції будуть відрізнятися.

Крім того, в діловій практиці деривативи зазвичай поділяються на біржові стандартні контракти (ф’ючерси, опціони) та на контракти, що укладаються між банками на позабіржовому ринку (форварди, свопи) [16]. У банківській сфері питання бухгалтерського обліку деривативів врегульоване Інструкцією з бухгалтерського обліку операцій з похідними фінансовими інструментами в банках України [9], а на

підприємствах – ні. Проте, відповідно до вітчизняного законодавства, будь-який суб’єкт господарювання може застосовувати той або інший вид деривативу, тому недоцільно поділяти інструменти на банківські та небанківські, хоча на практиці така тенденція спостерігається. Доцільніше, на нашу думку, здійснювати поділ на біржові та позабіржові інструменти залежно від місця укладання угоди.

Запропоновану нами класифікацію похідних фінансових інструментів для потреб бухгалтерського обліку відображено на рис. 2.

Такий підхід до класифікації, на нашу думку, значно спростить облікове відображення операцій з похідними фінансовими інструментами й зменшить кількість дублювань серед видів деривативів на рахунках бухгалтерського обліку.

Рис. 2. Запропонована класифікація похідних фінансових інструментів для потреб бухгалтерського обліку

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, похідні фінансові інструменти, які на сучасному етапі обертаються на окремих сегментах ринків, характеризуються значним ступенем різноманітності. Пов'язуємо це з тим, що практика ринкових відносин спричиняє нові умови та необхідність виникнення різних деривативів. Крім того, різні види фінансових інструментів, що розглядаються у науковій літературі, зумовлені відсутністю єдиної позиції науковців стосовно класифікаційних ознак.

На сьогодні можна спостерігати різноманітність підходів до класифікації похідних фінансових інструментів, що заважає розробці уніфікованої методики бухгалтерського обліку і аналізу. На нашу думку, прийнятним для обліку є класифікація за базовим активом на товарний, валютний, фондовий, кредитний; за властивостями на інструменти хеджування та спекуляції; за місцем укладання угоди на біржові та позабіржові інструменти.

Вважаємо, що спрощена нами класифікація похідних фінансових інструментів відображає усі основні моменти визнання, оцінки та обліку деривативів, що

дозволить сформувати єдиний підхід до побудови методики бухгалтерського обліку та аналізу деривативів.

Подальші дослідження, на нашу думку, мають бути спрямовані саме на формулювання єдиного підходу щодо методики бухгалтерського фінансового обліку деривативів та удосконалення законодавства, що врегульовує класифікацію похідних фінансових інструментів.

Список використаної літератури:

1. Батяева Т.А., Столяров И.И. Рынок ценных бумаг: Учеб. Пособие. – М.: ИНФРА-М, 2006. – 304 с.
2. Білінська Н.Є. Похідні фінансові інструменти: призначення, класифікація та визнання в системі бухгалтерського та податкового обліку // Наукові праці Кіровоградського державного технологічного університету: Економічні науки. – 2004. – Випуск 5, частина II. – С. 78-83.
3. Бухгалтерський словник. / За ред. проф. Ф.Ф. Бутинця. – Житомир : ПП “Рута”, 2001. – 224 с.

4. *Вишняк І.Є.* Похідні фінансові інструменти в стратегічних рішеннях компанії // Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. – 2005. – № 97. – С. 58-64.
5. *Гордон В.Б.* Роль деривативів на ринках, що розвиваються // Фінанси України. – 2005. – № 1. – С. 70-76.
6. *Забулонов А.* Производные финансовые инструменты: теоретический подход с учетом реалий рынка // Вопросы экономики. – 2004. – №8. – С. 48.
7. Закон України “Про іпотечні облігації” від 22 грудня 2005 року № 3273-IV.
8. Закон України “Про оподаткування прибутку підприємств” від 28.12.1994 р. № 334/94-ВР.
9. Інструкція з бухгалтерського обліку операцій з похідними фінансовими інструментами в банках України від 31.08.07 № 309.
10. *Леоненко П.М., Юхименко П.І., Льєнко А.А.* та ін. Теорія фінансів: Навчальний посібник / За загальною ред. О.Д. Василика. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 480 с.
11. МСФЗ (IAS) 39 “Фінансові інструменти: визнання та оцінка” від 01.01.2001.
12. *Осовська Г.В., Юшкевич О.О., Завадський Й.С.* Економічний словник. – К.: Кондор, 2007. – 358 с.
13. П(С)БО 13 “Фінансові інструменти” від 30.11.2001 № 559.
14. *Павлов В.І., Пилипенко І.І., Кривов'язюк І.В.* Цінні папери в Україні: Навчальний посібник. – Видання 2-ге, доповнене. – К.: Кондор, 2004. – 400 с.
15. *Пересада А.А., Коваленко Ю.М.* Фінансові інвестиції: Підручник. – К.: КНЕУ, 2006. – 728 с.
16. *Пискулов Д.Ю.* Производные инструменты: вопросы классификации и регулирования [Электронный ресурс] // Международные банковские операции. – 2005. – № 4. – Режим доступа: http://micex.ru/off-line/futures_docs_conf_14092005_derivativa.pdf – Заглавие с экрана.
17. Положення “Про вимоги до стандартної (типової) форми деривативів” від 19 квітня 1999 р. № 632.
18. *Примостка Л.* Фінансові інструменти та фінансові ризики: сутність, класифікація, аналіз // Бухгалтерський облік і аудит. – 2000. – № 4. – С. 49-54.
19. *Примостка Л.О.* Фінансові деривативи: аналітичні та облікові аспекти. – К.: КНЕУ, 2001. – 263 с.
20. *Смолянська О.Ю.* Фінансовий ринок: навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 384 с.
21. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 тт. – Т.1: А-З – Офрмл. “Диамант”. – СПб.: ТОО “Диамант” – 800 с.
22. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 тт. – Т.3: П – Офрмл. “Диамант”. – СПб.: ТОО “Диамант” – 560 с.
- ЗДРЕНИК В.С. – здобувач кафедри бухгалтерського обліку і контролю Житомирського державного технологічного університету

Наукові інтереси:

– облік фінансових інструментів: теоретичний і практичний аспект